کتابشناسی

جغرافیای تاریخی اسلام و ایران

○ نصرالله صالحی

دانش جغرافیای تاریخی ما از حد کلیات و بیان صورت های آشکار و مشخص پدیده‌های جغرافیای طبیعی چندان فراتر نرفته است. در نتیجه راجع به محتوا و ماهیت جغرافیای انسانی جامعه گذشته ما تحقیقات کامل و کافی در دست نیست. از آنجا که در یکصد سال اخیر زندگی شهری ایرانیان دچار تحول بسیار آنهم توام با گسترش جوامع و جمعیت‌های شهری شده است و نظارت شهرنشینی نیز سخت دگرگون شده است بدون شک از این پس در مباحث جغرافیای تاریخی اطلاعات مربوط به جغرافیای شهری ماخوذ از اسناد و نشریات و مراکز اداری شهری چون شهرداری‌ها و ادارات مربوط به مسکن و آمار و غیره نقش اساسی خواهد یافت. دانش تاریخی کنونی ما و برنامه‌های درسی آن فاقد توانایی و پیش‌بینی لازم برای تربیت نیرو و تدارک پاسخگویی به چنین نیازی است. این نیاز با عنایت به مبادی و مبانی نظری جغرافیای تاریخی و توسعه مباحث جغرافیای تاریخی به عرصه‌های نوین منطبق با تحولات این روزگار ممکن و میسر خواهد شد.

جغرافیای تاریخی برای ما تاکنون بیشتر مبتنی بر مطالعات ناحیه‌ای و همیشه با تاریخ‌های محلی بوده است. این اگر چه با محلی‌گرایی **Localism** و محلی‌اندیشی **Parachilism** نسبتی دارد اما سابقه‌ای بس دیرینه دارد و منطبق با قواعد جغرافیایی حاکم بر زندگی و فرهنگ گذشته ما بوده است. در چنین شرایطی تحقیقات جغرافیای تاریخی در کلان ملی (به نسبت محلی) حضوری کمرنگ می‌یابند. تاکنون ابعاد ملی (کشوری) زندگی گذشته ایرانیان کمتر وارد تحقیقات جغرافیای تاریخی شده است و تحلیل‌هایی که از این نوع مطالعات منبعث باشد بسیار اندک هستند. در حالی که در کشورهای اروپایی این نوع از تحقیقات جغرافیای تاریخی توسعه و ترقی خاصی داشته‌اند. بدون شک شرایط و الزامات آن جوامع در گسترش چنین تحقیقاتی نقش داشته است اما لاجرم در این دوران ما نیز از عطف توجه بدان گریزی نداریم. معدود آثاری چون ایران نامک نوشته **امان‌الله قرشی** (تهران ۱۳۷۳) وجود دارد.

بسیاری از زوایای جغرافیای تاریخی ما تاکنون در پرتو نگرشهای عام به این مبحث مبهم مانده و پرتو روشنی‌بخش بر آنها افکنده نشده است. تحقیقات توام با نکته سنجی و اختصاص توجه می‌تواند به راهگشایی در حل و فصل این ابهامات کمک بسیار کند. آثاری چون تحقیقات جغرافیایی راجع به ایران اثر **آلفونس گابریل** و چهارسو ونگرشی کوتاه بر تاریخ و جغرافیای تاریخی نوشته حسین شهیدی (تهران، ۱۳۶۵) متاسفانه اندک هستند و لازم است بیشتر فراهم آیند.

توسعه تحقیقات جغرافیایی چنانکه گذشت راهگشای مباحث جدیدی در تاریخ و جغرافیای ایران خواهد شد، این بدان معنی نیست که آنچه را تاکنون عرضه و ارائه شده است از نظر دور بداریم. ادامه تصحیح و انتشار آثار جغرافیای تاریخی همچنان لازم است، ادامه یابد و آثار بزرگی چون مسالک الابصار نوشته **ابن‌فضل‌الله** در ۲۶ جلد و آثار **مقریزی** و دیگران که هنوز به فارسی زبانان عرضه نشده است مورد توجه قرار گیرد.

●

با آغاز فتوحات مسلمین، اعراب مسلمان به تدریج به سرزمین‌های تازه‌ای گام گذاشتند. این امر آنان را به مناطق و ممالکی کشاند که تا پیش از آن چندان برایشان آشنا نبود. لذا شناخت راه‌ها، قریه‌ها، شهرها و کشورهای مفتوحه ضرورتی غیر قابل انکار یافت. از سوی دیگر هر چه از زمان یکپارچه شدن بخشی از دنیای مسکون بر اثر فتوحات مسلمین گذشت و دستگاه خلافت بر سرزمین‌های بیشتری تسلط یافت، آشنایی با مناطق جدیدتر و برقراری ارتباط میان بلاد دور دست اسلام با مرکز خلافت، از ضرورت بیشتری برخوردار گردید علاوه بر این دو عامل که نقش اساسی در توجه مسلمین به جغرافیا داشت، بایستی عوامل دیگری را نیز اضافه کرد از آن جمله: آشنایی مسلمین بادانش و علوم سرزمین‌های دیگر بویژه ایران و یونان، گسترش تجارت و بازرگانی در اثر یکپارچه شدن قلمرو اسلام، ضرورت و لزوم محاسبات و نظم دقیق برای اخذ خراج و مالیات، سفر حج و تعیین قبله و مانند آن. این عوامل باعث شد که مسلمین «لزوم تعیین دقیق وضع و موقع اماکن را»[1] دریابند. از این رو در آثاری که از اوائل قرن سوم تألیف گردید توجه خاصی بر جغرافیا نشان داده شد. در ابتدا مباحث مربوط به جغرافیا در کتاب‌های تاریخی بطور جسته و گریخته راه یافت[2] و سپس بطور عمده در کتب و منابع جغرافیایی و سفرنامه‌ها نمود یافت.

نخستین آثار جغرافیایی عمدتاً به «مسالک و ممالک» اختصاص داشت زیرا رونق تجارت و گسترش رفت و آمد و اهمیت بسیار زیاد نظام پستی (برید) چنین ایجاب می‌کرد که راهها و فواصل (مسالک) و شهرها و سرزمین‌ها و کشورها (ممالک) به طور دقیق مورد شناسایی قرارگیرد. در این زمینه **ابن خردادبه** که خود ریاست دیوان برید را برعهده داشت، با تألیف المسالک و الممالک خود نقش تعیین‌کننده‌ای در پایه گذاری دانش جغرافیایی مسلمانان ایفاء کرد تا جایی که او را پدر جغرافیا[3] و اثرش را نخستین اثر جغرافیایی دانسته‌اند.[4] گذشته از کتب مستقل مربوط به جغرافیا، می‌بایست اولین سفرنامه‌هایی را که در میان مسلمین پدید آمد به عنوان سومین دسته از تألیفاتی به حساب آورد که حاوی مطالبی در حوزه جغرافیای تاریخی هستند.

از آن جمله‌اند سفرنامه بسیار ارزشمند **ابن فضلان** و بعد **ابودلف** و سفرنامه‌های دیگری که در این کتابشناسی به آنها اشاره شده است.

****

این کتابشناسی اگرچه با معرفی ابن‌خردادبه و اثر معروفش که به نیمه دوم قرن سوم هجری تعلق دارد آغاز شده اما باید توجه داشت که جغرافی‌نگاران دیگری نیز بوده‌اند که در واقع آغازگر این دانش به حساب می‌آمده‌اند. از جمله: **هشام بن محمدالکلبی** و یا

ریاضی‌دان معروف **محمدبن موسی خوارزمی** که گفته‌اند او با تألیف کتاب صورةالارض (تألیف میان سالهای ۲۳۲ - ۲۲۱)[۵] در سده سوم هجری اساس علم جغرافیای اسلامی را پایه‌ریزی کرده است.[۶] همچنین فیلسوف نامدار **ابویوسف یعقوب کندی** که معاصر خوارزمی بود و کتابی در جغرافیا به نام رسم المعمور من الارض نوشته که توصیف مناطق مسکونی زمین بوده شاگرد **کندی - احمد بن محمدبن طیب** (متوفی ۲۸۶) - نیز اثری در جغرافیا بنام المسالک و الممالک نوشت. او همچنین درباره دریاها آبها و کوهها رساله‌ای تحت عنوان فی البحار و المیاه و الجبال به رشته تحریر در آورد.

در حدود همین سالها یکی از ریاضی‌دانان برجسته بنام **ابوالحسن ثابت بن قره** (۲۲۸- ۲۲۱ ق) کتاب **بطلمیوس** را ترجمه کرد.[۷] **ابن ندیم** در شرح حال **ابولعباس جعفربن احمد مروزی** که او را یکی از مؤلفان کتب در علوم مختلف و دارای تالیفات بسیار شمرده گفته است که او نخستین کسی است که «درباره مسالک و ممالک (راهها و کشورها)» کتابی تألیف کرده ولی آن را به پایان نرسانید.»[۸] بنابراین از مجموع آثار پیشگفته برخی، کاملاً از بین رفته و از برخی دیگر تنها نام و نشان و اطلاعات اندکی باقی مانده است. از این روست که **ابن خردادبه** را بنابه دلایلی از جمله اینکه اثرش کاملاً باقی مانده و مهمتر این که تاثیر شگرفی برجغرافی‌نگاران بعد از خود بجا گذشته است را به عنوان پدر علم جغرافیای مسلمانان دانسته و اثر او را در زمره نخستین کتبی می‌دانیم که در علم جغرافیا به زبان عربی تألیف شده است.[۹]

در این کتابشناسی بعد از بیان مشخصات اجمالی هر کتاب (اعم از نام کتاب، نام مؤلف، سال تالیف و...) یک «توضیح» ضروری نیز آورده شده که حاوی آگاهیهایی است در خصوص نخستین تصحیحات و تحقیقات و احیاناً ترجمه‌هایی که مستشرقین غربی از منابع جغرافیای تاریخی به عمل آورده‌اند.

باید توجه داشت که خاورشناسان معروف اروپایی در واقع برای نخستین بار از اوائل قرن ۱۹ نسخه‌های خطی منابع جغرافیایی را یافته و با صرف سال‌ها وقت و به طرزی محققانه به تصحیح آنها پرداخته و بعضاً نیز آنها را به زبان‌های اروپایی ترجمه کرده با مقدمه و حواشی مفید و ارزشمندی در همان قرن ۱۹ در اروپا منتشر کرده‌اند.

متأسفانه این آثار در کشورهای عربی و نیز در ایران قریب به یکصدسال بعد مورد توجه محققین قرار گرفته و با اینکه بسیاری از این منابع جغرافیای تاریخی، یا تماماً مربوط به ایران است و یا بخش مهمی از آنها پیشینه جغرافیایی ایران را در بردارد، تنها در دو سه دهه اخیر به ترجمه و انتشار آنها اقدام شده است و هنوز بسیاری از این آثار به زبان عربی است و برخی نیز به صورت ترجمه به زبان‌های اروپایی موجود است.

مسلماً اهتمام به ترجمه و انتشار منابع مذکور به پر شدن خلاء موجود در زمینه منابع جغرافیایی تاریخی در زبان فارسی کمک شایانی خواهد نمود.

تالیفات قرن سوم

۱- **ابن خردادبه (ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله)**: المسالک و الممالک[۱۰] (تالیف ۲۷۲ق)، ترجمه حسین قره‌چانلو، ناشر: مترجم (تهران، ۱۳۷۰)، ۲۱۱ص و نیز ترجمه دیگر با این مشخصات: ابن‌خردادبه: مسالک و ممالک؛ ترجمه سعید خاکرند (با مقدمه‌ای از: آندره میکل) میراث ملل (تهران ۱۳۷۱)، ۲۲۲ص

توضیح: دانشمندان اروپایی از سالهای ۶۰ سده ۱۹ از طریق دو نسخه خطی با المسالک و الممالک آشنا شدند. سومین و بهترین نسخه خطی باتصحیح و ترجمه فرانسوی **دخویه** (De Goeje) شرق شناس هلندی در ۱۸۸۹م [۱۳۰۶ ق] انتشار یافت. در روسیه دانشمندانی نظیر **روزن** (Rozen) و **کونیک** (kunik) در سالهای ۷۰ سده ۱۹ پیرامون این کتاب به ویژه در زمینه مطالبی که با خط سیر بازرگانان روسی ارتباط داشت به تحقیق پرداختند. **بارتلد** نیز در این زمینه تحقیقاتی انجام داده است. (برای آگاهی بیشتر نگاه کنید به دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، ص ۴۱۲).

۲- **قدامة بن جعفر (ابوالفرج قدامة بن جعفر معروف به کاتب بغدادی، متوفی ۳۲۰ ق)**: کتاب الخراج و صناعة الکتابة به کوشش **فؤاد سزگین** با همکاری **علاءالدین جوخوشا و مازن عماوی و یکهارد نویباور**، معهد تاریخ العلوم العربیة و الاسلامیة (فرانکفورت، ۱۹۸۶ م ۱۴۰۷ق).

توضیح: نسخه خطی این اثر را نخستین بار **شارل شیفر** فرانسوی (schefer Charles) در اواسط قرن ۱۹ در استانبول یافت و استنساخ آن را در کتابخانه ملی پاریس به امانت گذاشت. سپس همقطارش **دسلان** فرانسوی (B.M.J.Deselane) اولین تحقیقات درباره این کتاب را همراه با خلاصه‌ای از آن در سال ۱۸۶۲م. منتشر کرد. بعد از او **اشپرنگر** اطریشی (Sprenger) یک ارزیابی از قسمت‌های جغرافیایی کتاب ارایه داد و در نهایت **دخویه** قسمت‌های گزیده‌ای از منزل‌های پنجم و ششم کتاب را تحت عنوان «نبذمن کتاب الخراج و صنعة الکتابه» ضمیمه المسالک والممالک ابن‌خردادبه منتشر کرد.

این گزیده با مشخصات زیر به فارسی نیز ترجمه شده است: **قدامةبن جعفر**: کتاب الخراج ترجمه و تحقیق **حسین قره چانلو**، انتشارات البرز (تهران، ۱۳۷۰) مبنای ترجمه فارسی نسخه افست شده چاپ لیدن ۱۸۸۹م. است که به کوشش دخویه به چاپ رسیده است.

۳- **یعقوبی (ابن واضح احمدبن ابی یعقوب، متوفی ۲۷۹ ق)**: البلدان، (تألیف ۲۷۸ ق) ترجمه محمدابراهیم آیتی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب (تهران، ۱۳۵۹)، ۱۷ + ۲۱۲ ص.

توضیح: قسمت مربوط به «مغرب» این کتاب در سال ۱۸۶۰ م. به همت **دخویه** به چاپ رسید، و این نخستین اثری بود که از **یعقوبی** انتشار یافت. تمام کتاب در سال ۱۸۶۱ م. به همت یک مستشرق هلندی بنام **ویلیام جوینبول** (william . Juynboll) به چاپ رسید. در سال ۱۸۹۱ دیگر بار تمام کتاب جزء چند مجلد کتاب جغرافیایی به همت **دخویه** در لیدن منتشر گردید در سال ۱۹۲۷ ترجمه فرانسوی البلدان به همت خاورشناسی به نام ویت (wiet) انتشار یافت. آیتی از روی چاپ اول و دوم دخویه وچاپ نجف اقدام به ترجمه این اثر کرده‌است.

۴- **ابن رسته (احمد بن عمر)**: الاعلاق النفیسه (تالیف ۲۹۰ ق) ترجمه حسین قره چانلو، مؤسسه انتشارات امیر کبیر (تهران، ۱۳۶۵) ۲۴۳ص.

توضیح: نخستین خاورشناسی که به تصحیح کتاب **ابن رسته** پرداخته **جوینبول** است که در سال ۱۸۶۱ م. بخشی از آن را در لیدن چاپ کرد. سپس خاورشناس دیگری بنام **کاستون ویت** همین چاپ را به فرانسه ترجمه و با توضیحات و زیرنویس در سال ۱۸۸۲ در لیدن منتشر کرد. دخویه نیز با نوشتن مقدمه‌ای مفصل بر این کتاب آن را در سال ۱۸۹۱ در لیدن منتشر کرد. خاورشناسان دیگری مانند **خوولسون**، **کاروی زیجلیدی** (K.czegledy) و **هامادوف** (Hamadow) نیز به تحقیقاتی راجع به این اثر پرداختند. ترجمه فارسی از روی چاپ لیدن ۱۸۹۱م. بوده که دخویه چاپ کرده، علاوه برآن، ترجمه فارسی باترجمه فرانسه که توسط ویت انجام شده بود تطبیق داده شده ونیز منابعی را که این خاورشناس درباره اعلام مهم کتاب تحقیق و بررسی نموده در پاورقی به فارسی ترجمه شده است.

۵- **ابن فقیه (ابوبکر احمدبن محمدبن اسحاق‌همدانی)**، مختصر البلدان (بخش مربوط به ایران) (تالیف ۲۹۰ق)، ترجمه ح - مسعود، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران (تهران ۱۳۴۹) بیست و پنج + ۳۰۱ ص.

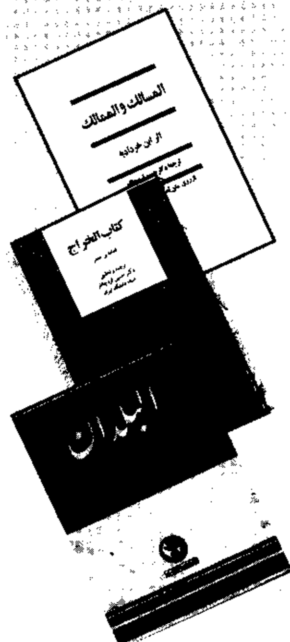
توضیح: این اثر را **دخویه** جزء «مجموعه کتب جغرافیایی عربی» به عنوان جلد پنجم آن مجموعه در سال ۱۸۸۷م. منتشر کرد. از آن پس خاورشناسان متعددی به تحقیق در آن پرداختند از جمله خاورشناس روسی **کراچکوفسکی** (cratchkovski) و نیز **کونیک** که تحقیق مستقلی در مورد آن انجام دادند. **فؤاد سزگین** نیز این اثر را در مجموعه جغرافیایی منتشر کرد. (فرانکفورت ۱۹۸۸م ۱۴۰۸ق) این چاپ در لبنان نیز تجدید چاپ شده است. دارالاحیاء التراث العربی (بیروت، ۱۴۰۸ ق، ۱۹۸۸م) ۳۳۱ص.

تالیفات قرن چهارم

۶- **بلخی (ابوزید احمدبن سهل، متوفی ۳۲۲ق)**: کتاب الاشکال یا صور الاقالیم (تألیف ۳۰۹ق).

توضیح: به نظر **دخویه** کتاب **اصطخری** تحریر بار دوم و مفصل‌تری از کتاب بلخی است که میان سالهای ۳۱۸ و ۳۲۱ در زمان حیات خود بلخی فراهم آمده بوده است. نگاه کنید به «علم جغرافیا و تطورات آن درجهان اسلام، تالیف مقبول احمد ترجمه احمدآرام، ص ۱۰۴.»

۷- **ابن فضلان (احمدبن فضلان بن العباس بن راشد بن حماد)**: سفرنامه

ابن فضلان (تألیف آغاز قرن چهارم قمری) ترجمه ابوالفضل طباطبایی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، (تهران، ۱۳۴۵).

توضیح: ابتدا مستشرقین روسی و آلمانی از جمله **فرین**(frahn) و **کوفالیفسکی** (A.P.kovalevski) به انجام تحقیقات جدی راجع به سفرنامه ابن فضلان پرداختند. فرین این اثر را به زبان لاتین نیز ترجمه و منتشر کرد. در سال ۱۹۵۹م. یکی از محققان عضوآکادمی علمی دمشق ضمن انتشار متن عربی سفرنامه ابن فضلان مقدمه مفصلی نیز بر آن نوشت که از طرف آکادمی علوم دمشق منتشر گردید. خوشبختانه این مقدمه در ترجمه فارسی به همراه مقدمه مفید مترجم آورده شده است.

۸- **اصطخری (ابواسحق ابراهیم، متوفی ۳۴۶)**: مسالک و ممالک، (تالیف ۳۴۰ ق و ترجمه قرن پنجم هجری) به اهتمام ایرج افشار، شرکت علمی و فرهنگی، (تهران ۱۳۶۸) چاپ سوم باالحاقات جدید، سی‌وهشت+ ۳۵۷.

توضیح: کتاب **اصطخری** برای نخستین بار درسال ۱۸۳۹م. از روی نسخه خطی که تاریخ آن ۶۹۰ ق. است توسط یک خاورشناس آلمانی بنام **مولر**(J.H.Moeller) با مقدمه‌ای به زبان لاتینی انتشار یافت. سپس **دخویه** مستشرق معروف آن را از روی پنج نسخه خطی در سال ۱۸۷۰ م. چاپ و منتشر کرد. و مجدداً از روی آن در سال ۱۹۲۷ م. طبع دیگری به همان شکل به طریق عکسبرداری منتشرشد. در سال ۱۹۶۱طبع جدیدی به نام المسالک و الممالک در سلسله انتشارات موسوم به «تراثنا» به تحقیق دکتر **محمدجابرعبدالعدل الحسینی** و مراجعه **محمدشفیق غربال** در قاهره انتشار یافت. این طبع مبتنی بر سه نسخه خطی قدیمی و مصور (یکی تاریخدار و مورخ ۸۷۸) و طبع معروف **دخویه** است. **ایرج افشار** در سال ۱۳۴۷ ش. ترجمه قرن پنجم / ششم مسالک و ممالک را از روی دو نسخه خطی معتبر تصحیح و منتشر ساخت همین طبع در سال ۱۳۶۸با الحاقات جدید برای بارسوم منتشر شده است.

۹- **سهراب [؟]**: عجایب الاقالیم السبعه الی نهایة العماره (و کیف هیئة المدن و احاطه البحار و تشقق انهارها و معرفة جبالها وجمیع ماوراء خط الاستواء والطول والعرض بالمسطرة و الحساب و العدو البحث علی جمیع ماذکر)، [تألیف نیمه اول قرن چهارم]ترجمه حسین قره‌چانلو، انتشارات حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، (تهران، ۱۳۷۶) چاپ اول، ۲۹۶ص.

توضیح: این اثر برای نخستین بار توسط **هانس فون مژیک** (Von mzik Hans) تصحیح و در مطبعه آدولف هولزهوزن چاپ شده است. (وین ۱۹۲۹م، ۱۳۴۷ق) ۲۰۱ ص به همراه ۱۷ صفحه مقدمه به زبان آلمانی.

۱۰- **جیحانی (ابوالقاسم بن احمد)**: اشکال العالم، (تالیف نیمه دوم قرن چهارم، ترجمه‌ی ربع اول قرن هفتم هجری توسط علی‌بن عبدالسلام کاتب) تصحیح و تعلیقات فیروز منصوری، انتشارات آستان قدس رضوی (مشهد، ۱۳۶۸) ۳۲۴ ص.

توضیح: **سرهنری را لینسون** نخستین کسی بود که در سالهای ۱۸۳۹ و ۱۸۴۰ با انتشار مقاله‌هایی در مجله انجمن جغرافیای سلطنتی لندن به معرفی اشکال العالم پرداخته است. از جمله محققان دیگری که بعدها راجع به این اثر به تحقیق پرداخته‌اند می‌توان به **شارل پیرهانری ریو، استفن جانیسک، هاشم شایق،**[۱۲]**ولادیمیر مینورسکی و سعید نفیسی**[۱۳]اشاره کرد.

برخی از اینان در صحت انتساب این اثر به **جیحانی** تردید کرده‌اند. مصحح اشکال العالم با اطمینان این اثر را از تألیفات **ابوالقاسم احمد جیحانی** دانسته و نیز بطور مسلم و قطعی اظهار داشته که دو اثر مسالک و ممالک **اصطخری** و صورة الارض **ابن حوقل** چیزی جز رونویسی بی‌کم و کاست از اشکال العالم **جیحانی** نیستند [؟].

۱۱- **ابودلف (مسعربن المحلحل الخزرجی)**: سفرنامه ابودلف در ایران، (تألیف ۳۴۱ ق) همراه با تعلیقات و تحقیقات بسیار ارزشمند **مینورسکی**، ترجمه سید ابوالفضل طباطبایی، انتشارات فرهنگ ایران زمین، (تهران، ۱۳۴۲) ۱۸۷ص.

توضیح: رساله **ابودلف** که جزء یک مجموعه منحصر بفرد (شامل الرسالة الاولی و الرسالة الثانیه بقلم ابودلف و رساله ابن الفقیه و رساله ابن فضلان) بوده اول بار توسط یک دانشمند ترک بنام **بشقیر زکی ولیدی طوقان** در سال ۱۹۲۲ م. از کتابخانه آستان قدس رضوی کشف گردید و به مستشرقین شناسانده شد. در سال ۱۹۵۰ م. بنابر توصیه **کراچکوفسکی** برای انتشار رساله دوم اقدام شد. در سال ۱۹۶۰ م. این رساله توسط **آن. ب بولغاقوف و ا. خالدوف** به روسی ترجمه و با حواشی مفید و متعدد منتشر شد. **مینورسکی** آن را در سال ۱۹۵۵ م. به انگلیسی ترجمه و با تعلیقات بسیار ارزشمند منتشر کرد. خوشبختانه در ترجمه فارسی، هم مقدمه روسی و هم مقدمه مینورسکی ترجمه و همراه با مقدمه مفید مترجم یکجا در آغاز کتاب آورده شده است. متن رساله دوم نیز با ترجمه انگلیسی مینورسکی در مطبعه دانشگاه قاهره در سال ۱۹۵۵ م. یکجا چاپ شده است. (عربی ۳۱ ص، انگلیسی ۱۳۶ ص).

۱۲- **ابن حوقل؛ صورة الارض**، (تألیف ۳۶۷ ق)، ترجمه جعفرشعار، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران (تهران، ۱۳۴۵) ۲۷۰ ص.

توضیح: این اثر در سال ۱۸۷۳ به کوشش **دخویه** در لیدن در جزء دوم نشریات جغرافیایی عرب به نام مسالک و ممالک انتشار یافت. سپس **هانس فون مژیک** این اثر را تصحیح و در سال ۱۹۲۶ در وین منتشر کرد. (۱۶۳ ص، یک صفحه گراور اصل نسخه، ۲۱ صفحه مقدمه به زبان آلمانی) چندین بار متن عربی در اروپا چاپ شده از جمله در لیدن به سال ۱۹۳۸ (ترجمه شعار بر مبنای این چاپ است) این اثر به زبان انگلیسی نیز ترجمه شده است.

۱۳- **گمنام**: حدود العالم من المشرق الی المغرب (تألیف ۳۷۲)؛ به کوشش منوچهر ستوده، کتابخانه طهوری (تهران، ۱۳۶۲) ده + ۲۵۲ ص و نیز: حدود العالم همراه با مقدمه **بارتلد** و تعلیقات **مینورسکی**، ترجمه **میرحسین شاه**، تصحیح وحواشی، **مریم میراحمدی و غلامرضا ورهرام**، انتشارات دانشگاه الزهراء (تهران، ۱۳۷۲) بیست و سه + ۷۰۴ص.

توضیح: این اثر نفیس فارسی برای نخستین بار در سال ۱۹۳۰ م. به کوشش **بارتلد** جزء «نشریات آکادمی علوم شوروی» به چاپ رسید **مینورسکی** ترجمهٔ دقیق و ادبی این اثر را همراه با استدراکات و تعلیقات، در سری انتشارات اوقاف گیب در سال ۱۹۳۷ منتشر کرد. در میان محققان ایرانی **سید جلال‌الدین تهرانی** پس از انتشار متن چاپ عکسی حدودالعالم به وسیله **بارتلد** درسال ۱۹۳۲ م. (۱۳۱۲ ش) به چاپ اثر مذکور در مطبعه مجلس شورا همت گماشت. در سال‌های اخیر دو چاپ ارزشمند دیگر از این اثر در اختیار محققان قرار گرفته است. (بامشخصات پیشگفته).

۱۴- **مقدسی (ابوعبدالله محمدبن احمد مقدسی)**: احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، (تالیف ۳۷۵ ق)، ترجمه علینقی منزوی، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران (تهران ۱۳۶۸) ۲ جلد، ۸۱۰ ص.

توضیح: این کتاب توسط **دخویه** مستشرق هلندی چند بار در لیدن چاپ شده است. (لیدن ۱۹۰۹ م، ۴۹۸ص به همراه ۷ صفحه مقدمه‌لاتین) در ترجمه فارسی، مقدمه لاتینی دخویه نیز ترجمه شده و همچنین عبدالرفیع حقیقت نیز مقدمه‌ای بر کتاب نوشته است.

۱۵- **بیرونی (ابوریحان محمدبن احمد بیرونی خوارزمی)**: کتاب تحدید نهایات الاماکن لتصحیح مسافات المساکن، ترجمه احمد آرام، انتشارات دانشگاه تهران (تهران، ۱۳۵۲). بیست و چهار + ۲۸۵ همراه با مقدمه بسیار ارزشمند استاد آرام.

توضیح: نسخه خطی منحصر به فرد این اثر در کتابخانه فاتح استانبول بوده و ترجمه انگلیسی این کتاب در سال ۱۹۶۲ دو بار در بیروت چاپ شده است. ترجمه فارسی از روی نسخه عربی و انگلیسی صورت گرفته است. این اثر در آنکارا به تصحیح **محمدبن تاویت الطنجی** و دیگری در قاهره از طرف جامعه دول عرب به تصحیح و حاشیه نویسی بسیار عالمانه، پ. **بولجاکوف** و ملاحظه **امام ابراهیم احمد** صورت گرفته است.

۱۶- **منجّم (اسحق بن حسین)**: کتاب احکام المارجم فی ذکر المداین المشهوره بکل مکان

توضیح: منجم بین سال‌های ۴۵۴- ۳۴۰ هـ. در مراکش زندگی می‌کرده است. اثر مزبور که یک فرهنگ جغرافیایی است درباره شهرهای بسیاری سخن می‌گوید این اثر از چنان اهمیتی برخوردار بوده که **ادریسی و ابن خلدون** از آن بهره فراوان برده‌اند. نگاه کنید به: خدمات مسلمانان به جغرافیا، صص ۵۰ ـ ۴۹.

تألیفات قرن پنجم

۱۷- **ناصر خسرو (ابومعین حمیدالدین ناصربن خسروقبادیانی مروزی- ۴۸۱ - ۳۹۴ ق)**.

سفرنامه ناصر خسرو با حواشی و تعلیقات و فهارس اعلام و لغات، به کوشش محمد دبیر سیاقی، انتشارات کتابفروشی زوار (تهران، ۱۳۳۵)، بیست

ونه + ۱۵۱ ص.

توضیح: متن این سفرنامه در سال ۱۸۸۱ توسط مستشرق فرانسوی، **شارل شفر**، در پاریس منتشر شد. سپس در برلین، هند و ایران انتشار یافت.

۱۸- **ابی عبیدالبکری (ابی عبیدعبدالله بن عبدالعزیز البکری الأندلسی، ۴۸۷ - ۴۳۲ ق.)**: معجم ما استعجم من اسماء البلاد و المواضع. به کوشش مصطفی السقاء. (قاهره، ۱۹۴۵ م، ۱۳۶۲ ق) چاپ اول، ۴ جلد ۱۹ + ۱۶۲۸ ص.

توضیح: این اثر نخستین بار توسط مستشرق معروف آلمانی **فردیناند ووستنفلد** (wustenfeld) تصحیح و با مقدمه و توضیحات در دو جلد در آلمان در سالهای ۱۸۷۶ و ۱۸۷۷ منتشر شده است. **بکری** را می‌توان نخستین جغرافیادان اسپانیولی مسلمان دانسته او کتاب دیگری نیز راجع به راهها و سرزمین‌ها به نام المسالک و الممالک به رشته تحریر کشیده است.

۱۹- **محمدبن موسی الخوارزمی**: صورة الارض، (تألیف ۴۲۷ ق)

توضیح: این اثر را اسپیتا وسی. نلینو مورد بررسی قرار داده است.

تالیفات قرن ششم

۲۰- **ابن بلخی**: فارسنامه (تألیف اوائل قرن ششم)، به سعی و اهتمام و تصحیح، گای لسترانج و رینولد الن نیکلسون، انتشارات دنیای کتاب، (تهران ۱۳۶۳) چاپ دوم ۱۹۹ ص + ۳۲ مقدمه به انگلیسی.

توضیح: این کتاب برای اولین مرتبه در سال ۱۹۲۱ م. توسط دو مستشرق معروف گای لیسترانج (G.lestrange) و **رینولد آلن نیکلسون** (R.A. Nicholson) در مطبعه دارلفنون کمبریج انگلستان از محل اوقاف گیب چاپ گردید. همین اثر در سال ۱۳۴۳ ش. به کوشش **علی نقی بهروزی** در شیراز منتشر گردید، (انتشارات اتحادیه مطبوعاتی فارس، ۱۳۴۳) ح + ۲۴۵ ص، در این چاپ متاسفانه مقدمه مفید و مبسوط دو مستشرق مزبور آورده نشده است.

۲۱- **ادریسی، (ابوعبدالله محمد بن محمدبن عبدالله بن ادریس معروف به شریف ادریسی)**: نزهة المشتاق فی اختراق الافاق، (تألیف ۵۴۸ ق).

توضیح: نام دیگر کتاب ادریسی، روجار یا کتاب روجاری است (منتسب به روجه دوم) بجز متن کامل نزهة المشتاق، متن کوتاه‌تری نیز هست که در ۱۵۹۲ م. (۱۰۰۰ق) در رم به چاپ رسیده است و در ۱۶۱۹ م. (۱۰۲۸ق) دو دانشمند مارونی آن را به لاتینی ترجمه کردند. (نگاه کنید به: دایرةالمعارف بزرگ اسلامی ج ۷، صفحه ۳۴۳)

۲۲- **ادریسی (ابو عبدالله محمدبن محمد...)**: صفة المغرب و ارض السودان و مصر و الاندلس (مأخوذ من کتاب نزهة المشتاق فی اختراق الافاق)، اورینتال پرس (آمستردام، ۱۹۶۹) ۲۴۲ + ۳۹۳ + [۲۴] ص.

توضیح: این کتاب متن عربی همراه با ترجمه فرانسه است که به صورت افست از روی چاپ لیدن (۱۸۶۶م) صورت گرفته است.

۲۳- **ادریسی، (ابوعبدالله محمدبن محمد...)**، وصف الهند و ماجاورها من البلاد (مأخوذ من کتاب نزهة المشتاق فی اختراق الافاق)، جمع آوری و تصحیح، س. مقبول احمد (جهت اخذ درجه دکتری از دانشگاه آکسفورد) الجامعة الاسلامیة (علیگره ۱۹۵۴) ۸۴+۹+۱۵ص مقدمه انگلیسی.

۲۴- **ابن جبیر (محمدبن احمد بن جبیر)**: سفرنامه (ابن جبیر)، (تألیف ۵۸۰)، ترجمه پرویز اتابکی، انتشارات آستان قدس رضوی، (مشهد ۱۳۷۰) ۴۲۴ ص.

توضیح: نخستین بار **دوزی** (Dozy) شرق شناس هلندی و نیز **میکله آماری** (Michele Amari) مورخ و اسلام شناس ایتالیایی بخشی از سفرنامه ابن جبیربه ویژه مطالبی را که وی پیرامون جزیره سیسیل نوشته بود، ترجمه کردند **شیخ محمد عیاد طنطاوی**، استاد زبان و ادبیات عرب در دانشگاه سن پترزبورگ، تحقیقات درباره آثار ابن‌جبیر را پی گرفت. ولی انتشار متن کامل سفرنامه و ترجمه آن مرهون زحمات **ویلیام رایت** (william wright) دانشمند غرب شناس انگلیسی است که در ۱۸۵۲ با عنوان سفرهای ابن جبیر در لیدن به چاپ رسید. **چلستینو اسکیاپارللی** (Celestinoschiaparelli) دانشمند ایتالیایی نیز ترجمه بسیار مطلوبی از آن ارائه نمود که در سال ۱۹۰۶ م. منتشر شد. **دخویه** کار رایت و اسکیاپارللی را دنبال کرد و سفرنامه مزبور را در سال ۱۹۰۷ جزو انتشارات گیب منتشر ساخت. سه ترجمه از رحله ابن‌جبیر تاکنون منتشر شده است که یکی ترجمه اسکیاپارللی به ایتالیایی (۱۹۰۶ م) و دیگری ترجمه **برود هرست** (R. J.C. Broadhurst) به انگلیسی (۱۹۵۲ م) و سومی ترجمه **گودفرو دومومبین** (Gaudefroy Demombyns) به فرانسه است (۱۹۵۲ م) (نگاه کنید به دایرةالمعارف بزرگ اسلامی ج ۳، صفحه ۲۰۶ و ۲۰۷).

ترجمه فارسی سفرنامه ابن‌جبیر از روی چاپ دخویه (۱۹۰۷م) و با مقابله بانسخه چاپ مکتبة العربیة در بغداد (۱۹۳۷م) بعمل آمده است.

۲۵- **مازنی (ابوعبدالله محمدبن عبدالرحیم المازنی القیسی اندلسی)**: تحفة الالباب و نخبة الاعجاب

توضیح: این اثر توصیف جغرافیایی سفرهای دور و دراز مازنی است. او که از معاصران **ادریسی** بوده در سال ۴۷۳ در غرناطه متولد شد و از سال ۵۰۸ به سفرهای دور و دراز پرداخت. چند سالی نیز برای کسب علم در خراسان اقامت گزید اثر دیگری نیز دارد که گزارش سفرهای او به اسپانیا، آفریقا، دمشق، اردبیل، سواحل، دریای خزر، دربند و سرزمین خزرها به نام نخبة الاذهان فی عجایب البلدان شناخته می‌شود. دو اثر بسیار مشهور دیگر وی عبارت است از المغرب عن بعض عجایب البلدان و تحفة الکبار فی اشعار البحار (درباره سفرهای دریایی).

(نگاه کنید به: خدمات مسلمانان به جغرافیا، صفحه ۴۹).

۲۶- **محمد ابن محمود همدانی (بن احمد طوسی)**:

عجایب نامه (عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات)، تألیف نیمه دوم قرن ششم، ویرایش متن: جعفر مدرس صادقی، نشر مرکز (تهران، ۱۳۷۵)، سی و هشت + ۵۶۸ص.

توضیح: این کتاب به ابوطالب طغرل بن‌ارسلان آخرین پادشاه سلجوقی (۵۷۱ - ۵۹۰ ق) تقدیم شده‌است. این اثر اول بار توسط منوچهر ستوده تصحیح و منتشرشده بود. با این مشخصات: عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات، بنگاه ترجمه و نشر کتاب (تهران، ۱۳۴۵) ۳۵ + ۷۱۱ص.

تألیفات قرن هفتم

۲۷- **محمدبن نجیب بکران (خراسان)**: جهان نامه (تألیف ۶۰۵ ق) به کوشش محمد امین ریاحی، انتشارات کتابخانه ابن سینا(تهران ۱۳۴۲)، ۲۴ + ۱۳۹ص.

توضیح: تحقیقات راجع به جهان نامه نخستین بار در اروپا به سال ۱۸۶۱ میلادی توسط یک مستشرق فرانسوی بنام **رنو**(Renaud.J.T) آغاز شد. سپس خاورشناسی روسی بنام **یو. ا. بور شچفسکی** با تصحیحات و فهرست‌های ضمیمه آن را به صورت چاپ عکسی منتشر کرد. مقدمه ارزشمند این خاورشناس توسط **محسن ابراهیمی** ترجمه و در ابتدای جهان نامه آورده شده است.

۲۸- **یاقوت حموی (شهاب الدین ابی عبدالله یاقوت بن عبدالله الحموی)**: معجم البلدان، (تالیف ۶۲۳ ق) تصحیح محمد امین الخانجی، مطبعه السعادة(قاهره، ۱۹۰۶، ۱۳۲۳ ق)، چاپ اول، ۸ جلد. ج ۱، ۳۹۸ ص؛ ج ۲، ۴۴۶ص؛ ج ۳، ۵۰۳ ص؛ ج ۴، ۴۲۷ ص.ج ۵ ، ۴۴۵ ص؛ ج ۶ ، ۴۱۶ ص؛ ج ۷، ۳۴۷ ص؛ ج ۸ ، ۵۳۶ ص؛ مصحح این اثر، دو جلد نیز تحت عنوان «منجم العمران فی المستدرک علی معجم البلدان» افزوده است. ج ۹، ۳۹۲ ص؛ ج ۱۰، ۳۶۰ ص.

توضیح: معجم البلدان توسط استاد **علینقی منزوی** به فارسی ترجمه شده و در حال حاضر در مرحله چاپ است.

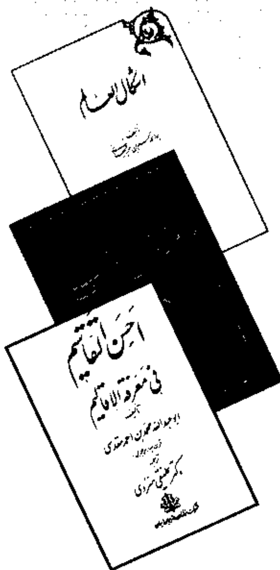
۲۹- **یاقوت حموی (شهاب‌الدین...)**: المشترک وضعاً و المفترق صقعاً تصحیح و تحشیه و مقدمه از **فردینادو ووستنفلد**.

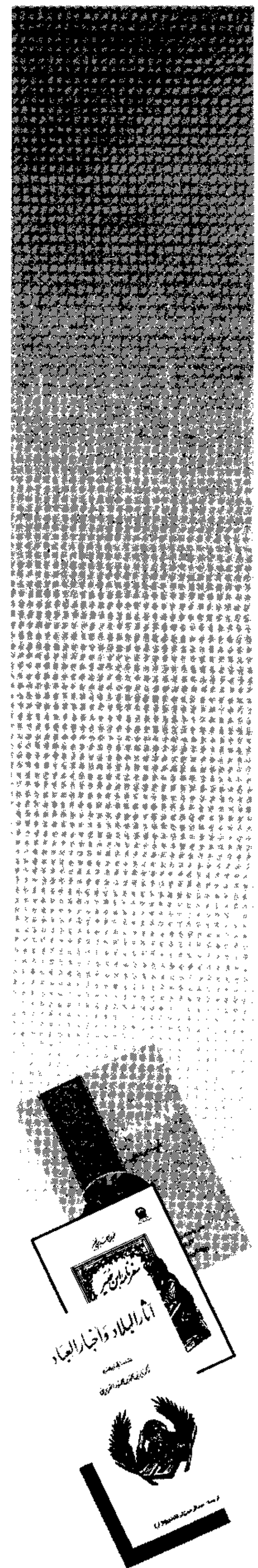
۴۷۵ ص به همراه ۴۵ صفحه ضمیمه و ۱۸ صفحه مقدمه آلمانی.

توضیح: این اثر که در واقع زبده و برگزیده‌ای است ازمعجم‌البلدان نخستین بار توسط مستشرق معروف ووستنفلد در سال ۱۸۴۶م. در گوتینگن به طرزی جالب و دلپذیر چاپ شده است. گزیده این اثر بویژه قسمت‌های مربوط به ایران (ایران روزگار یاقوت) به فارسی ترجمه شده است. با این مشخصات:

برگزیده مشترک یاقوت حموی، ترجمه محمدپروین گنابادی، انتشارات ابن سینا (تهران ۱۳۴۷) ۲۴۵ ص.

۳۰- **قزوینی (امام زکریا بن محمد بن محمود القزوینی)**: آثار البلاد و اخبار

العباد (تالیف ۶۷۴ ق) تصحیح سید محمد شاهمرادی، انتشارات دانشگاه تهران، (تهران ۱۳۷۱ و ۱۳۷۳) ج اول، چهل و یک + ۴۰۲ ص، جلد دوم، دوازده+ ۵۲۵ ص.

توضیح: اثر مزبور در قرن هفتم تالیف شده و در قرن یازدهم توسط مترجمی توانا بنام **محمدمرادبن‌عبدالرحمن** با نثری مطلوب و دلنشین ترجمه شده است. قزوینی اثر دیگری نیز دارد به نام: عجایب المخلوقات.

۳۱- **قزوینی (امام زکریابن...)**: آثار البلاد و اخبار العباد ترجمه و اضافات از جهانگیر میرزا قاجار، به تصحیح و تکمیل میر هاشم محدث انتشارات امیر کبیر (تهران ۱۳۷۳) ۷۸۰ ص.

توضیح: این اثر نخستین بار توسط شرق شناس معروف آلمانی **فردیناند ووستنفلد** در گوتینگن چاپ و منتشر گردید خوشبختانه مقدمه آلمانی این مستشرق توسط دکتر عبدالکریم گلشنی ترجمه شده و در آغاز کتاب آورده شده است.

۳۲- **شیخ الربوة (شمس‌الدین ابی عبدالله محمدبن ابی‌طالب الانصاری الدمشقی** ۷۲۷ ـ ۶۵۴ م) نخبة الدهر فی عجائب البروالبحر، دارالاحیاء التراث العربی (بیروت ۱۹۸۸ م، ۱۴۰۸ ق) ۳۸۱ ص.

توضیح: این کتاب برای نخستین بار توسط یک خاور شناس معروف آلمانی بنام **فراهن** (Frahen) تصحیح و در سال ۱۸۶۶ در پطرزبورگ انتشار یافت. همچنین ترجمه فرانسه آن در سال ۱۸۷۴ م. در کپنهاگ انتشار یافت. همچنین در سال ۱۹۲۳ م. توسط **دورن** (B.Dorn) در لایپزیک منتشر شد. قطع بزرگ ۲۸۵۰ ص + *C مقدمه و اعلام لاتین.

تالیفات قرن هشتم

۳۳-**بغدادی (صفی‌الدین عبدالمومن بن عبدالحق البغدادی)**: مراصد الاطلاع علی اسماء الامکنة و البقاع، تحقیق و تعلیق: علی محمدالبجاوی، داراحیاء الکتب العربیة (بیروت ۱۹۵۴ م . ۱۳۷۳ ق.) چاپ جدیدتر: دارالجیل (بیروت ۱۹۹۲ م، ۱۴۱۲ ق) ۳ جلد ح + ۱۶۲۰ ص.

توضیح: این اثر سه جلدی مختصر معجم البلدان **یاقوت حموی** است که **صفی‌الدین بغدادی** (۷۰۰ ـ ۶۹۹ ق) متن معجم البلدان را خلاصه کرده و ضمایم معدودی به آن افزوده است.

۳۴- **ابوالفداء (عمادالدین اسماعیل)**: تقویم البلدان، (تألیف ۷۲۱ ق)، ترجمه، عبدالمحمد آیتی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران (تهران، ۱۳۴۹) ۶۹۸ ص.

توضیح: در سال ۹۹۷ ق. شخصی به نام **سپاهی‌زاده** این اثر را به ترتیب حروف الفباء تنظیم کرد و با اضافاتی «اوضح المسالک الی معرفت البلدان و الممالک» نامید. تقویم البلدان در سال ۱۸۴۰ م. به وسیله رنو(Reinaud) و **دسلان** (Deslane) با مقابله چند نسخه دیگر به شیوه‌ای دلپذیر به طبع رسید. در سال ۱۸۴۸م. ترجمه قسمتی از آن به زبان فرانسوی به قلم **رنو** و ۳۵ سال بعد در سال ۱۸۸۳ ترجمه قسمت دیگر کتاب به همان زبان به قلم **گیار**(Guyard) نشر یافت. ترجمه استاد **آیتی** از روی چاپ منقح رنو انجام گرفته است.

۳۵- **مستوفی، حمدالله**: نزهة القلوب (تالیف۷۴۰ق)، به اهتمام و تصحیح و به همراه مقدمه‌ای به زبان انگلیسی: گای لسترنج، انتشارات دنیای کتاب (تهران، ۱۳۶۲) ۳۷۸ ص به همراه ۱۷ صفحه مقدمه انگلیسی.

توضیح: از نزهة القلوب نسخه‌های خطی فراوانی در دست است. چاپ سنگی کامل آن در سال ۱۳۱۱ ش. صورت گرفته و سپس **لسترنج** ترجمه آن را در سلسله انتشارات گیب چاپ و منتشر کرده است.

۳۶- **ابن بطوطه**: سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، مؤسسه انتشارات آگاه (تهران، ۱۳۷۰) ۲ جلد جلد اول ۶۳۹ ص (نوزده + ۴۹ صفحه دیباچه تازه بر چاپ پنجم و نیز مقدمه)؛ جلد دوم ۵۱۶ص.

توضیح: متن کامل سفرنامه ابن بطوطه همراه با ترجمه فرانسوی نخستین بار توسط دو تن از مستشرقین نامی فرانسه به نام **سانگینتی** (B.R.sanguinetti) و **دفرمری** فرانسوی (C.Defremery) در پاریس به سال ۱۸۵۳ م. چاپ شد. و چاپهای مختلف در کشورهای عربی برمبنای همین چاپ صورت گرفت. پرفسور **گیب** در ۱۹۲۸م. برگزیده‌ای از سفرنامه را به انگلیسی منتشر کرد. اما ترجمه کامل انگلیسی بنا بود در پنج مجلد چاپ شود که سه مجلد آن تازمانی که **گیب** در قید حیات بود ترجمه و در سالهای ۱۹۵۸، ۱۹۶۱، و ۱۹۷۱ در سلسله انتشارات انجمن‌هالکویت به چاپ رسید.

۳۷- **العمری (شهاب‌الدین احمد بن یحیی بن فضل الله العمری**. متوفی ۷۴۹ق)، مسالک الابصار فی ممالک الامصار[14] چاپ تصویری به کوشش فؤاد سزگین، معهد تاریخ العربیة و الاسلامیه (فرانکفورت ۱۹۸۸ م، ۱۴۰۸ق) ۲۷ جلد.

۳۸- **گمنام**: هفت کشور یا صورالاقالیم (تالیف ۷۴۸ ق) تصحیح منوچهر ستوده انتشارات بنیاد فرهنگ ایران (تهران ۱۳۵۳) سی و هفت + ۱۳۷ ص.

توضیح: این اثر که برای **امیر مبارزالدین محمد** از سلاطین آل مظفر نوشته شده است با عناوین شرح اقالیم سبعه،عجایب البدان و هفت اقلیم نیز مشهور است.

تالیفات قرن نهم

۳۹ـ **حافظ ابرو (شهاب‌الدین عبدالله خوافی**، متوفی ۸۳۳ ق): جغرافیای تاریخی حافظ ابرو[15](مشتمل بر جغرافیای تاریخ دیار عرب، مغرب، اندلس، مصر و شام) تصحیح، تحقیق و مقدمه از صادق سجادی، دفتر نشر میراث مکتوب و انتشارات بنیان (تهران ۱۳۷۵) جلد اول، ۳۹۴ ص

توضیح: این اثر از سده پیش موضوع بحث و پژوهش خاورشناسان دانشمندی چون **بارتلد، فلیکس،تاوئر، کراچکوفسکی** و دیگران بوده است. کتاب جغرافیای حافظ ابرو که نویسنده نامی برای آن تعیین نکرده، تا اواسط سده ۱۹ م. ناشناخته بود. در ۱۸۴۲ م. **یارمحمدخان** حاکم هرات نسخه‌ای از آن را به **راولینسون** اهداء کرد ولی نویسنده آن شناخته نشد. نسخه مذکور سپس به موزه بریتانیا راه یافت و سرانجام **ریو** از طریق مقایسه آن با نقل قولهایی که **ویلیام اوزلی** از جغرافیای حافظ ابرو در سفرنامه خود آورده بود، معلوم ساخت که همان کتاب جغرافیای حافظ ابروست اما شناسایی کامل کتاب مرهون کوشش‌های استاد **بارتلد** است که مقاله‌ای تحقیقی درباره این کتاب منتشر کرد و اهمیت آن را نشان داد و در آثار خود درباره جغرافیای تاریخی و تاریخ خراسان و ترکستان از آن بهره برد.(مقدمه مصحح ص۱۹)

۴۰- **حافظ ابرو (شهاب‌الدین...)**: جغرافیای خراسان (ربع هرات)تصحیح نجیب مایل هروی، بنیاد فرهنگ ایران (تهران، ۱۳۴۹)

توضیح: بخش دیگری از جغرافیای حافظ ابرو که مشتمل بر جغرافیای خراسان است به کوشش خانم **کراولسکی** در ویسبادن منتشر شده است.

۴۱- **حافظ ابرو (شهاب‌الدین...)**: جغرافیای تاریخی خراسان در تاریخ حافظ ابرو، تصحیح [!] غلامرضا ورهرام، انتشارات اطلاعات (تهران ۱۳۷۰)

توضیح: این اثر در واقع «اقتباسی[16]» است از «جغرافیای خراسان» که به کوشش خانم **کراولسکی** در ویسبادن منتشر شده است. با این مشخصات

D.Krauwulsky: Hurasan zur timurdenzeit nach demtarih e hafez e Abru,Wiesbaden,۱۹۸۲

۴۲-**الظاهری (غرس‌الدین خلیل بن شاهین الظاهری**، متولد ۸۲۴ق): زبدة کشف الممالک و بیان الطرق و المسالک تصحیح پولس راویس (Ravaisse Paul) مطبعة جمهوریة (پاریس ۱۸۹۴ م، ۱۳۱۱ق) چاپ منقح و بسیار دلپذیری است. ۱۵۷ ص.

توضیح: مؤلف در مقدمه می‌گوید که ابتدا کتابی تحت عنوان کشف الممالک و بیان الطریق و المسالک در دو مجلد و در چهل باب تصنیف نمودم چون مفصل شد، در یک جلد و در ۱۲ باب خلاصه کردم و آن را زبدة‌الکشف الممالک و بیان الطرق و المسالک نامیدم.

۴۳- **حمیری (ابی عبدالله محمدبن عبدالله بن عبدالمنعم الحمیری)**: صفة جزیرة الاندلس (منتخبة من کتاب الروض المعطار فی خبر الاقطار و هو معجم جغرافی تاریخی). (تاریخ اتمام تالیف ۹۰۰ق)، تصحیح، تعلیقات و حواشی از ا.لیفی. پروفنصال (E.Levi-Provenocal)(قاهره ۱۹۳۷م ـ لیدن ۱۹۳۸م) قطع بزرگ، عربی ۲۳۰ ص، فرانسه ۳۱۰ ص + ۳۴ ص مقدمه و یک برگ نقشه.

تالیفات قرن دهم

۴۴- علامی (ابوالفضل بن مبارک ناگوری فیضی): آئین اکبری، چاپ سنگی، لکهنو، نول کشور ۳ جلد (۷۰ + ۴۴۴+ ۴۸۸+ ۸۶۸ ص)

توضیح: **علامی** (۱۰۱۱- ۹۵۷ ق) یکی از ستارگان درخشان عصر مغول در دوره جلال‌الدین محمداکبر است این اثر به پارسی نوشته شده است. اشارات جغرافیایی کتاب شامل توصیفی است از زمینه‌های سنتی بر پایه اقالیم و مساحی عمومی صحنه جغرافیایی هند در دوران مغولان هند با گزارشهای مفصل از ولایات مغول. (نگاه کنید به: خدمات مسلمانان به جغرافیا، ص ۶۲).

قرن یازدهم

۴۵- رازی، امین احمد؛ هفت اقلیم (تألیف ۱۰۰۲ ق) با تصحیح و تعلیق جواد فاضل. ادیبه (بی تا)، ۳ جلد

توضیح: این مؤلف که اهل ری بود در دوران اکبر شاه از هند دیدن کرده و گزارش مفصلی درباره هند نوشته است. نوشته‌های جغرافیایی او «هفت اقلیم» است که در آن ذیل نام هر کشور یا هر شهر، گزارشی از جغرافیا، تاریخ، عجایب و غرایب و محصولات اصلی آن آورده است. بعضی از دانشمندان این کتاب را بهترین و نخستین دایرةالمعارف به زبان پارسی می‌دانند که به روش جغرافیایی ترتیب یافته است. (نگاه کنید به: خدمات مسلمانان به جغرافیا، صص ۶۲ و ۶۳).

۴۶- صفی‌الدین محمدبن محمدهاشم حسینی قمی: خلاصةالبلدان، (تالیف ۱۰۷۹ق)، به کوشش حسین مدرسی طباطبایی، انتشارات حکمت، (قم بی تا) ۳۶۹ ص

توضیح: این کتاب از جهتی، تاریخی نو برای شهر قم در نیمه دوم سده یازدهم است و از دیدی دیگر کتابی است در ضمن «المسالک و الممالک». نسخه اصل این اثر در موزه بریتانیا بوده که از روی فیلمی برای دانشگاه تهران تهیه شده و همین نسخه اساس این چاپ قرار گرفته است.

تالیفات قرن دوازده
تالیفات قرن سیزده

۴۷- تحویلدار، حسین بن محمدابراهیم: جغرافیای اصفهان (جغرافیای طبیعی و انسانی و آمار اصناف شهر) (تالیف قرن ۱۳) به کوشش منوچهر ستوده مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، (تهران، ۱۳۴۲) ۱۵۰ ص

تالیفات قرن چهارده

۴۸- محمد مهدی بن محمدرضا الاصفهانی: نصف جهان فی تعریف الاصفهان (تالیف ۱۳۰۸) به تصحیح و تحشیه منوچهر ستوده انتشارات امیرکبیر، (تهران ۱۳۴۰) ۴ + ۳۷۳ص.

توضیح: نسخه منحصر به فرد این اثر جزء کتبی بوده که **سرآلبرت هوتوم شیندلر** هنگام مسافرت به ایران خریداری کرده است. سپس **ادوارد براون** مطالعاتی بر روی آن انجام داده است.

۴۹- اعتماد السلطنه (محمدحسن خان): مرآةالبلدان، به کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، انتشارات دانشگاه تهران (تهران، ۱۳۶۷) ۲ جلد (جلدهای ۱ و ۴).

توضیح: این کتاب که براساس کتب جغرافیایی مولفین قدیم و سفرنامه سیاحان و مکتشفین جدید نوشته شده متاسفانه ناتمام مانده است. مرآةالبلدان به ترتیب الفبایی و بیشتر بر اساس مطالب یاقوت حموی تنظیم شده است. جلد اول تا حرف «ت» و جلد چهارم تا حرف «ج» می‌باشد.

۵۰ - اعتمادالسلطنه (محمد حسن خان): تطبیق لغات جغرافیایی قدیم و جدید تصحیح میرهاشم محدث، انتشارات امیر کبیر، (تهران ۱۳۷۶)، ۲۰۴ ص

۵۱ - عارف، محمد: جغرافیای عالم اسلام (تالیف ۱۳۰۹ق)؛ تصحیح، مقدمه و توضیحات: صدیقه سلطانی‌فر، انتشارات بخش فرهنگی دفتر مرکزی جهاد دانشگاهی (تهران، ۱۳۶۹) ۲۷۲ ص

توضیح: این اثر از زبان ترکی به فارسی ترجمه شده است.

پی‌نوشت‌ها:

۱ ـ نفیس، احمد: خدمات مسلمانان به جغرافیا، ترجمه حسن لاهوتی، انتشارات آستان قدس رضوی (مشهد ۱۳۶۷)، ص ۲۱.

۲ـ از جمله منابع تاریخی می‌توان به فتوح البلدان بلاذری و مروج الذهب مسعودی اشاره کرد. غالباً در این گونه منابع تاریخی مطالب پراکنده‌ای در خصوص جغرافیای تاریخی وجود دارد. از آنجا که تنها مطالب اندکی از این دسته از منابع تاریخی به جغرافیای تاریخی مربوط می‌شود، در این کتابشناسی آورده نشد.

۳ ـ مقبول احمد: علم جغرافیا و تطورات آن در جهان اسلام، ترجمه احمد آرام، مجله معارف اسلامی، سال اول، مرداد ۱۳۴۶، شماره سوم، ص ۹۹.

۴ـ مقبول احمد؛ پیشین، ص ۹۷، و نیزمحمدی ملایری، محمد؛ تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی، جلد دوم: دل ایرانشهر، انتشارات توس (تهران، ۱۳۷۵) ص ۱۷۶ و ص ۵.۱۹۴

۵ـ کراچکفسکی، اگناتیوس: تاریخ الادب الجغرافی العربی، ترجمه به عربی صلاح‌الدین عثمان هاشم، القسم الاول، جامعة الدول العربیة ص۶.۹۹

۶ـ نفیس احمد؛ پیشین، ص ۳۰.

۷ـ ابن‌خردادبه نیز به گفته خود او در مقدمه کتابش اثر بطلمیوس را ترجمه‌کرده و از آن بهره برده بود. نگاه کنید به: المسالک و الممالک، ترجمه حسین قره‌چانلو، ناشر، مترجم (تهران، ۱۳۷۰) صص ۱ و ۲.

۸ـ محمدی ملایری، محمد: پیشین ص ۱۷۶؛ [ابن ندیم؛ محمدبن اسحاق: کتاب الفهرست، ترجمه و تحقیق محمدرضا تجدد، انتشارات امیر کبیر (تهران ۱۳۶۶) ص ۳۴۸]

۹ـ محمدی ملایری، پیشین، ص ۱۷۶.

۱۰ـ برای یک بررسی و معرفی اجمالی این اثر نگاه کنید به: نصرالله صالحی: ابن‌خردادبه و دل ایرانشهر، کتاب ماه (تاریخ و جغرافیا) سال دوم، شماره ۱۸.

۱۱ ـ برای یک بررسی و معرفی اجمالی این اثر نگاه کنید به: عبدالرسول خیراندیش: عجایب الاقالیم... اثری دقیق از مؤلفی گمنام، کتاب ماه (تاریخ و جغرافیا) سال اول، شماره اول، آبان ۱۳۷۶، ص ۴.

۱۲ ـ شایق، هاشم: اشکال العالم یا مسالک و ممالک، آریانا شماره ۱ و ۲ (کابل ۱۳۲۱)

۱۳ ـ نفیسی، سعید: ترجمه اشکال العالم، مجله راهنمای کتاب، شماره سوم، سال دوم، آذرماه ۱۳۳۸.

۱۴ ـ برای یک بررسی و معرفی اجمالی این اثر نگاه کنید به: عبدالرسول خیر اندیش: مسالک ـ الابصار... بزرگترین اثر جغرافیای تاریخی تالیف شده بوسیله مسلمانان، کتاب ماه (تاریخ و جغرافیا) سال دوم، شماره دوم، آذر ۱۳۷۷، صص ۱۷ ـ ۱۵.

۱۵ ـ برای یک بررسی و معرفی اجمالی این اثر نگاه کنید به: محمدجواد ابرار: جغرافیای حافظ ابرو، اثری ارزشمند از عصر تیموریان، کتاب ماه (تاریخ و جغرافیا)، سال اول، شماره دوم، آذر ۱۳۷۶، صص ۲۰ ـ ۱۸.

۱۶ـ همان.

منابع و مآخذ (منابعی که در تهیه این کتابشناسی از آنها بهره گرفته شده است.)

۱) افندی، جمال، الجغرافیا عندالمسلمین، دارالکتاب‌البنانی، (بیروت ۱۹۸۲)

۲) حمیدة عبدالرحمن: اعلام الجغرافیین العرب و مقتطفات من آثار هم، دارالفکر (دمشق ۱۴۰۴ ق)

۳) صبری، محمدحسن، الجغرافیون العرب، مطبعة‌القضاء (نجف ۱۹۵۸)

۴) سحاب، ابوالقاسم: فرهنگ خاورشناسان، انتشارات سحاب، (تهران، ۲۵۳۶)

۵) نفیس احمد: خدمات مسلمانان به جغرافیا، ترجمه حسن لاهوتی، انتشارات آستان قدس رضوی (مشهد ۱۳۶۷)

۶) کراچکفسکی: تاریخ الأدب الجغرافی العربی، ترجمه به عربی صلاح‌الدین عثمان هاشم، جامعة الدول العربیة (بی‌جابی‌تا)

۷) محمدی ملایری، محمد: تاریخ و فرهنگ ایران (در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی) جلد ۲، بخش اول، انتشارت توس (تهران، ۱۳۷۵)

۸) لسترنج: جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان انتشارات علمی و فرهنگی، (تهران ۱۳۶۷)

۹) مقبول احمد تشنر: تاریخچه جغرافیا در تمدن اسلامی، ترجمه محمدحسن گنجی، بنیاد دایرةالمعارف اسلامی با همکاری مرکز نشر دانشگاهی (تهران ۱۳۶۸)

۱۰) فرشاد مهدی: تاریخ علم در ایران، جلد اول، انتشارات امیر کبیر (تهران ۱۳۶۵)

۱۱) دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، (۸ مجلد)

